

Χώρος και κοινωνικές σχέσεις Χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός¹

ΔΩΡΑ Ε. ΛΑΦΑΖΑΝΗ

Χώρος και κοινωνικές σχέσεις

ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ των καιρίων όσο και ραγδαίων και γενικευμένων αναδιαρθρώσεων ως προς τη μορφή της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων, ο όρος *κοινωνικός αποκλεισμός*, μοιάζει κι όλες να έχει γίνει τετριμμένος, και τούτο πριν καλά-καλά αποσαφηνιστεί. Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσω, από τη σκοπιά των επιστημών του χώρου, να διερευνήσω δύο θέματα: το πρώτο, το γενικό, που θα χρειαστεί για να υποστηρίξει το δεύτερο, αφορά το ζεύγος «χώρος και κοινωνικές σχέσεις». Στην ίδια προοπτική, υπογραμμίζεται και η εντεινόμενη απόσχιση του χώρου από τον τόπο. Το δεύτερο θέμα, έχει σκοπό να εξετάσει το πώς και το πόσο ο χώρος θα μπορούσε να συνδέεται με ό,τι εννοούμε όταν λέμε *κοινωνικός αποκλεισμός*.

Με πρώτη ματιά, ο *χώρος* φαίνεται να έχει γίνει στις μέρες μας, μια λέξη οικεία, μια λέξη της μόδας. Κι ακόμη περισσότερο, η λέξη *γεωγραφία*, η οποία θεωρείται ως ο *προβληματισμός εκείνος περί το κοινωνικό, ο οποίος συνυπολογίζει τον χώρο*. Στην τρέχουσα χρήση, η αναφορά στη γεωγραφία, υπονοεί όλο και πιο συχνά, μια προσπάθεια *εντοπισμού* των κοινωνικών φαινομένων, των μετασχηματισμών τους, της κατανομής και της κατά τόπους διαφοροποίησης των κοινωνικών ή πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Το ζητούμενο μοιάζει να περιορίζεται στην αναζήτηση και οριοθέτηση ενός γεωμετρικού τόπου, στη χαρτογράφηση, ή την «οπτικοποίηση» των κοινωνικών δεικτών, της κοινωνικής αριθμητικής.

Γεγονός ωστόσο παραμένει ότι, οι σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες έμοιαζε παραδοσιακά να μην πολυπροβληματίζονται (εκτός, ίσως, από κάποιο κομμάτι της πολιτικής οικονομίας) από το α-χωρικό, ά-υλο αλλά και α-διάστατο, θα λέγαμε, περιβάλλον μέσα στο οποίο μελετούσαν, κατανοούσαν και ερμήνευαν το αντικείμενό τους, την κοινωνία και τις κοινωνικές σχέσεις. Ούτε και φάνηκε να αντιμετωπίζουν εξ αυτού του λόγου ιδιαίτερα προβλήματα μέσα στον ακαδημαϊκό και επιστημονικό καταμερισμό εργασίας και την κατά κλάδους εξειδίκευση.

Παρ' όλα αυτά, το ζευγάρι «Χώρος και Κοινωνικές Σχέ-

σεις», έχει εδραιώσει τη σχέση του, ήδη από τους κλασικούς χρόνους, μόνο που την εποχή εκείνη, ο χώρος είναι *εντοπισμένος*, συμπίπτει με τον τόπο, είναι ένας συγκεκριμένος *τόπος*. Με την πάροδο των αιώνων, ο χώρος διαφοροποιείται όλο και περισσότερο από τον τόπο, ενώ το μεγάλο ερώτημα, δηλαδή, ποιο από τα δύο, το χωρικό ή το κοινωνικό (γίνεσθαι, γεγονός), επικαθορίζει το άλλο, αποτελεί ένα θέμα που έρχεται και ξανάρχεται ως θεωρητικός προβληματισμός, κάθε φορά που οι άνθρωποι σκέπτονται το χώρο.

Βέβαια, όταν γύρω στα τέλη του 18ου αιώνα, η γεωγραφία πρωτο-διεκδικεί την «επιστημονικότητα», η εποχή εκείνη υπαγορεύει και τον τρόπο: για να είναι μια «πραγματική» επιστήμη, οφείλει να μοιάζει με «φυσική επιστήμη». Κι έτσι, η εξω-ακαδημαϊκή ακόμη επιστήμη του χώρου, στην προσπάθειά της εκείνη, υιοθετεί τις προδιαγραφές μιας φυσικής επιστήμης, και ολοκληρώνει τον πρώτο κλασικό κύκλο γνωριμίας, περιγραφής και καταγραφής του «φυσικού» χώρου, του τόπου, θεωρούμενου ως το στάσιμο, ουδέτερο και στατικό σκηνικό-μάρτυρας του ανθρώπινου και του κοινωνικού. Εδώ, δεν ενδιαφέρει να εμβαθύνουμε περισσότερο στις περιοδικά εμφανιζόμενες, μόνιμες ίσως, υπαρξιακές αγωνίες της επιστήμης του χώρου και της βασανιστικής αναζήτησης μιας *raison d'être* και ενός «νομίμου» αντικειμένου μελέτης. Πολύ σύντομα πάντως, αλλά και όλο και πιο συστηματικά, η επιστήμη του χώρου αρχίζει να ρίχνει κλεφτές ματιές προς το μέρος των κοινωνικών επιστημών, επιδιώκοντας να διακόψει με το παρελθόν της και να γίνει μια απ' αυτές. Ως ένα από τα πρώτα βήματα της σύγχρονης επιστήμης του χώρου προς τη σύνδεση του «χωρικού» με το «κοινωνικό» μπορούμε να θεωρήσουμε την προσπάθεια του Friedrich Ratzel να προβάλλει το δαρβινισμό στη γεωγραφία (Bassin, 1987· Claval, 1984· Ratzel, 1897· Unwin, 1992). Τότε, για μια ακόμη φορά, μετά την κλασική εποχή (Jacob, 1991) και το Ισλάμ του 14ου αιώνα (Unwin, 1992), οι άνθρωποι προσφεύγουν στον λεγόμενο *περιβαλλοντικό ντετερμινισμό*, έναν από τους κεντρικότερους και μακροβιότερους θεμέλιους μύθους της επιστήμης του χώρου, που τόση βεβαιότητα φάνηκε να μπορεί να παράσχει, και στηρίζουν την άποψη ότι το περιβάλλον

επικαθορίζει το κοινωνικό. Από τις θεωρίες της εξέλιξης, ως το αίτημα της διατύπωσης προβλέψεων, δεν μένουν παρά μικρά μόνο βήματα, που γίνονται γρήγορα.

Σε καιρούς ασφαλέστερους, όταν υπάρχουν περιθώρια για προσπάθειες αναζήτησης πιο ελεύθερων εκδοχών της σχέσης του χωρικού με το κοινωνικό, η ιστορία δείχνει να προσφέρεται για κάποιες πρώτες απαραίτητες βεβαιότητες. Μια πρώτη ιστορική γεωγραφία αποτελεί αποφασιστικό βήμα στην προσπάθεια σύνδεσης των δύο, αξιοποιώντας την «ασφάλεια» που παρέχει το «πραγματοποιημένο κοινωνικό» δηλαδή, η ιστορία. Έτσι, χωρίς το άγχος της πρόβλεψης, δημιουργείται η *région*, η πρώτη γαλλικής έμπνευσης περιφέρεια αδιαχώριστη από την ιστορία, και η οποία θέλει να βλέπει το γήινο φλοιό ως ένα πλήθος μοναδικών και διαφορετικών μεταξύ τους περιφερειών, με τις κοινωνίες και τους πολιτισμούς τους (Claval, 1984). Από τότε, η γεωγραφία, άλλοτε ιδιογραφική και άλλοτε νομοθετική, συντροφεύει πάντοτε τις κοινωνικές επιστήμες στις θεωρητικές, μεθοδολογικές και τεχνικές περιπλανήσεις τους, υιοθετώντας τη ματιά τους, συνεισφέροντας στις ερμηνείες τους για τις κοινωνικές σχέσεις (Gregory και Jutty, 1985· Smith, 1994), και διεκδικώντας, εν τέλει μια θέση ανάμεσά τους. Πάντως, από τη στιγμή που η επιστήμη του χώρου είναι πια (αρχικά μέσω της ιστορίας) μια από τις κοινωνικές επιστήμες, τα σύνορά της με αυτές αρχίζουν να γίνονται όλο και περισσότερο περατά. Ο τρόπος είναι μάλλον ασύμμετρος. Ενώ, δηλαδή, οι υπόλοιποι κοινωνικοί επιστήμονες φαίνεται να επιβιώνουν επιστημονικά χωρίς να είναι αναγκασμένοι να εξοικειωθούν με τα του χώρου, οι επιστήμονες του χώρου επείγονται περισσότερο, αφού δεν κατορθώνουν να αισθανθούν «νόμιμοι» πριν αποκτήσουν κάποια επαρκή «κοινωνιολογική αποσκευή». Έτσι, ενώ οι άλλες κοινωνικές επιστήμες πολύ σπάνια γυρεύουν να εξοικειωθούν με τη γλώσσα και τα μυστικά του χώρου, η γεωγραφία, τοποθετώντας τις ερμηνείες εκείνων στο χώρο, τότε γίνεται περισσότερο εθνογραφία, τότε περισσότερο δημογραφία, τότε ιστορία, οικονομία, κοινωνιολογία ή πολιτική επιστήμη. Οι γεωγράφοι, με την οικειότητα που έχουν με το χώρο, αρχίζουν να κυκλοφορούν όλο και περισσότερο στις περιοχές των άλλων κοινωνικών επιστημών, αναζητώντας τη σχέση του κοινωνικού με το χωρικό και παράγοντας τις αντίστοιχες κάθε φορά γεωγραφίες. Σε κάθε περίπτωση, η δεδομένη σύνδεση του χωρικού με το κοινωνικό, θεωρείται πάγια ως μία σχέση αιτιότητας, της οποίας μόνο η φορά απομένει, ανάλογα με την περίοδο, να αποδειχθεί.

Σήμερα, ο αιτιοκρατικός τρόπος κατανόησης της σχέσης του χωρικού με το κοινωνικό έχει παραμεριστεί εις όφελος της διερεύνησης του πώς και του πόσο το *χωρικό είναι κοινωνικό και αντιστρόφως*, αφού το κοινωνικό συντελείται μέσα στο χώρο, ο οποίος και ρυθμίζει τη φύση του (Doreen Massey, 1995). Η λέξη *μακρυνά*, δεν είναι πια – ακόμη κι αν ήταν κάποτε – αυτονόητη. Δεν είναι αντιληπτή και αξιολογήσιμη χω-

ρίς τα κοινωνικά της συμφραζόμενα που μπορεί να είναι τα υποκείμενα, ο διαθέσιμος χρόνος, τα τεχνικά μέσα, η ενέργεια, τα διάφορα δίκτυα και οι κοινωνικές σχέσεις ή άλλες δυνατότητες. Όσο δυο όμορες χώρες (εδαφικά συνεχόμενες) μπορεί να είναι πολύ *μακρυνά* η μία από την άλλη, εάν οι σχέσεις τους το υπαγορεύουν, άλλο τόσο οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, η ιδεολογία ή η τεχνολογία, μπορούν να προσεγγίσουν ή και να ενοποιήσουν τόπους γεωγραφικά μακρυνούς. Έτσι, όπως δεν υπάρχει το κοινωνικό έξω από το χώρο, έτσι και το χωρικό δεν έχει αντίκρουσμα αν δεν έχει προηγουμένως κατασκευαστεί κοινωνικά (Giddens, 1984· Harvey, 1990).

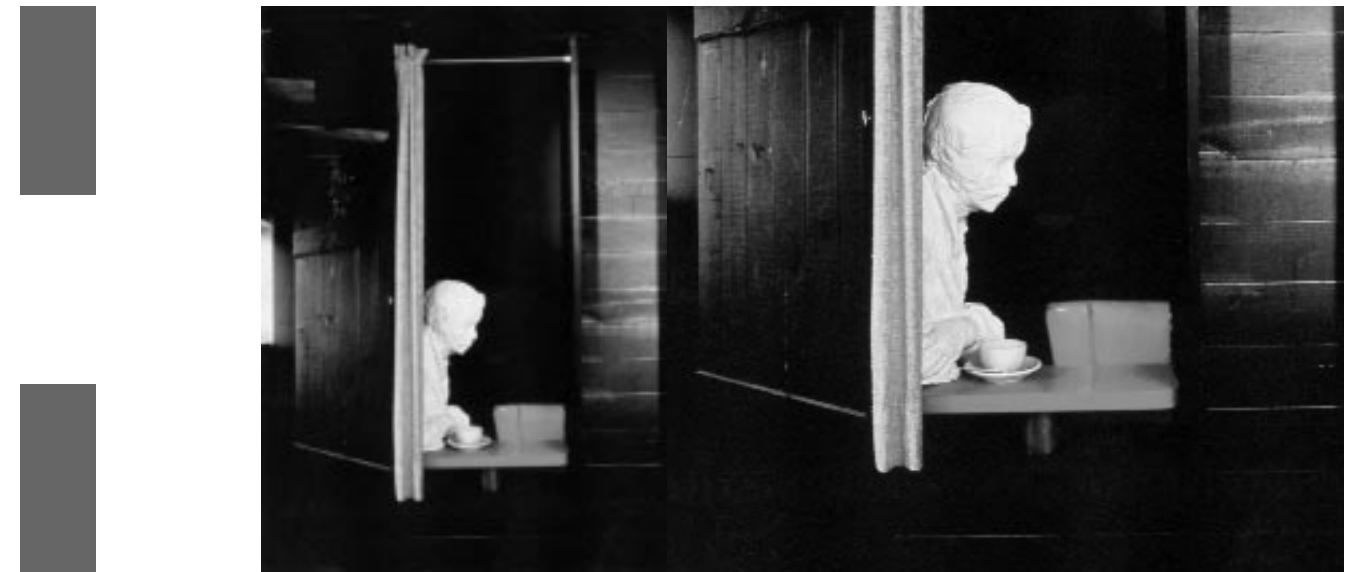
Παράλληλα, η σύνδεση του κοινωνικού με τον *τόπο*, υπό την στενή του έννοια, αμφισβητείται ήδη από την περίοδο του F. Ratzel ή του Paul Vidal de la Blache (τέλος 19ου και αρχές του 20ού αιώνα), με την προσοχή που δίδεται στα αποτελέσματα των μεταναστεύσεων των ατόμων και των ομάδων, τα οποία και υπονοούν έναν πέραν του τόπου χώρο. Κερδίζει έδαφος η ιδέα ότι ο χώρος μέσα στον οποίο αναπτύσσεται το κοινωνικό, με την κυκλοφορία, την διάχυση των τεχνικών, την μακρυνή πρώτη ύλη και τα υπόλοιπα εξωτοπικά στηρίγματα, ξεπερνάει αναγκαστικά τα όρια του τόπου. Έτσι, ενώ αυτό το κοινωνικό, που κάθε ένας με τον τρόπο του αναζητά, συμβαίνει και εξελίσσεται στο χώρο, ο χώρος αυτός, δεν είναι πια ο κλασικός τόπος, με τη θέση του και τις υπόλοιπες γεωμετρικές του αναλογίες, διαστάσεις και ιδιότητες, αλλά ο χώρος που αδιάκοπα και όλο και ταχύτερα δομούν και αποδομούν οι κοινωνικές σχέσεις (Soja, 1989).

Θα μπορούσαμε ίσως, σχηματοποιώντας, να πούμε ότι ο χώρος ως αντικείμενο μιας όλο και πιο «κοινωνικοποιούμενης» γεωγραφίας ταυτίστηκε αρχικά με τον τόπο ή τον «φυσικό» χώρο – στάσιμο σκηνικό του κοινωνικού. Στη συνέχεια ο ίδιος στατικός χώρος, ο τόπος, θεωρήθηκε ως διαντιδρών με το κοινωνικό, με το οποίο και συνδέθηκε με αιτιοκρατική σχέση. Όταν η αντίληψη για το κοινωνικό ξεπέρασε τον τόπο, εξαρτήθηκε από και επηρέασε τόπους, ορίστηκε ένας χώρος, αναγνωρίσιμος μέσα στις διαστάσεις του κοινωνικού. Είναι οι πρώτες ρωγμές μεταξύ τόπου και χώρου, οι οποίες έμελλε και δραματικά να διευρυνθούν. Στο περί όμορων χωρών παράδειγμα που μόλις παρατέθηκε, βλέπουμε το κοινωνικό όλο και περισσότερο να *απο-γειώνει* το χώρο. Παράλληλα, «...στις προ-νεωτερικές κοινωνίες, ο τόπος συνέπιπτε ευρύτατα με τον χώρο, αφού, για τους περισσότερους ανθρώπους, οι χωρικές διαστάσεις της κοινωνικής ζωής, κυριαρχούνται από την *παρουσία*, την *εντοπισμένη* δραστηριότητα. Η νεωτερικότητα, όλο και περισσότερο αποχωρίζει τον χώρο από τον τόπο, σφρηλατώντας σχέσεις μεταξύ *απόντων* άλλων, τοπικά απομακρυσμένων από την όποια δυνατότητα μιας πρόσωπο-με-πρόσωπο ανταλλαγής. Σε συνθήκες νεωτερικότητας, οι τόποι διαπερνούνται και διαμορφώνονται από κοινωνικές επιρροές μάλλον απομακρυσμένες...» (Giddens, 1990).

Χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός

Η κοινωνική γεωγραφία των τριών τελευταίων δεκαετιών, όσο ασχολήθηκε με τις ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις και το πώς αυτές αναπτύσσονται *στον χώρο, για τον χώρο, αλλά και μέσω του χώρου*, έδωσε μια ογκώδη παραγωγή που κινήθηκε, μεταξύ άλλων, γύρω από τα ζητήματα της περιφερειακής ανισότητας, της περιθωριοποίησης, της άνισης ανάπτυξης, της σχέσης κέντρου και περιφέρειας ή, τέλος, της κοινωνικής δικαιοσύνης. Από την άποψη αυτή, και το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού θα μπορούσε να ενταχθεί στην ίδια σειρά προβληματισμών.

Πριν όμως αποπειραθούμε να διερευνήσουμε το ζεύγος *κοινωνικός αποκλεισμός και χώρος*, είναι απαραίτητο να υπο-

γραμίσουμε ότι ο εκ Βρυξελλών προερχόμενος όρος, πολύ απέχει από το να είναι απόλυτα σαφής και συγκεκριμένος. Ας συμφωνήσουμε έτσι, ότι με τον όρο *κοινωνικός αποκλεισμός* περιγράφουμε την *νέα φτώχεια*, η οποία έχει ως αίτιο την ανεργία μακράς διάρκειας, την εργασία σε υποβαθμισμένες συνθήκες, ή/και την πολλαπλά «ελαστική» απασχόληση, και η οποία στο μάκρος του χρόνου αποκλείει τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες από τα *minimum* κοινωνικά αγαθά και δικαιώματα, ενώ την ίδια στιγμή εμπεριέχει και εξασφαλίζει τους μηχανισμούς παγίωσης και αναπαραγωγής της (Lafazani, 1996). Όταν τεθεί το ζήτημα έτσι, το να προσδιορίσουμε τους συγκεκριμένους τόπους των οποίων οι κάτοικοι είναι σε μεγάλο ποσοστό άνεργοι, φτωχοί και εγκλωβισμένοι σε μια διαδικασία κοινωνικού αποκλεισμού παγιωμένη, εντεινόμενη και ανατροφοδοτούμενη, είναι πολύ εύκολο και λογικό. Εάν περιοριστούμε στη λογική αυτή, οδηγούμεθα αναπόφευκτα στη χαρτογράφηση των κοινωνικών δεικτών, η οποία όχι μονάχα συρρικνώνει και υποτιμά τις πραγματικές διαστάσεις της εμπλοκής του χώρου στις κοινωνικές σχέσεις, αλλά τις περισσότερες φορές αποβαίνει παραπλανητική ως προς το μέτρο των πραγμάτων, αλλά κυ-

ρίως ως προς τα πραγματικά κριτήρια τα οποία θα πρέπει να υιοθετηθούν τόσο για την κατανόηση όσο και για την αντιμετώπιση του προβλήματος.

Η φτώχεια, βέβαια, δεν είναι καινούρια κατάσταση, ενώ ο κοινωνικός διαχωρισμός (*segrégation*) μέσα στην πόλη είναι μια παλιά κιόλας ιστορία. Αναγνωρίζουμε ως «φυσικό» το γεγονός ότι τα όμοιες τάξεις εισοδήματα συχνά ομαδοποιούνται σε σχετικά ομοιογενείς συνοικίες (Lopez, 1996). Γνωρίζουμε καλά ότι η άγρια αστικοποίηση έσπειρε στον πλανήτη παραγκυπόλεις. Τέλος, το γεγονός ότι η παραδοσιακή φτώχεια στεγάστηκε στις ιστορικές φτωχογειτονιές, αποτελεί κάτι σαν μέρος της κουλτούρας μας: το ζήσαμε οι ίδιοι ή το είδαμε στο σινεμά.

Τώρα όμως δεν πρόκειται για τη γνωστή «παραδοσιακή», «στατική», ακόμα και «κληρονομική» φτώχεια του αγροτικού χώρου ή της πρόσφατης αστικοποίησης (Paugam, 1991· Mingione, 1992· Labbens, 1996). Πρόκειται για μια καινούρια δυναμική διαδικασία ραγδαίας «φτωχοποίησης» και περιθωριοποίησης μεγάλων κοινωνικών ομάδων. Ομάδων, οι οποίες, πολύ πέρα από τη συμμετοχή τους στην μέχρι τώρα κοινωνική οργάνωση, υπήρξαν τα ίδια της τα στηρίγματα. Είναι αυτοί που είχαν αποδεχτεί και επενδύσει σ' αυτό το «κοινωνικό σχέδιο» (υφιστάμενοι την εκπαίδευση που η κοινωνία επέλεξε και επέβαλε, δηλώνοντας έμπρακτα νομιμοφροσύνη στο σύστημα και αποδεχόμενοι το πλέγμα των αξιών του). Είναι αυτοί που είχαν πληρώσει τα τιμήματα που τους είχαν ζητηθεί (οικονομικά, ηθικά, προσωπικά κ.λπ.), συντηρώντας αλλά και συντηρούμενοι από ιδεολογίες και αξίες συνεχιζόμενης κοινωνικής αναρρίχησης και ανεξέλεγκτης κατανάλωσης. Αυτοί είναι που συνθλίβονται σήμερα στο κοινωνικό περιθώριο. Η έννοια της «κοινωνικής δικαιοσύνης» (Smith, 1994), με όποιους τρόπους κι αν είχε κατασκευαστεί και «συμφωνηθεί» να ισχύσει, σήμερα καταρρέει. Κι ένας μετά τον άλλον οι καθρέφτες μέσα στους οποίους η

κοινωνία λάτρευε τον εαυτό της θρυματίζονται. Ένα «κοινό περί κοινωνικού δικαίου αίσθημα» δοκιμάζεται, κι αυτό θέτει σε κίνδυνο την κοινωνία την ίδια. Μαζί με το αιτούμενο της αποκατάστασης νέων ισορροπιών, εκκρεμούν τα ακόμμη μεγαλύτερα: πώς θα πρέπει οι νέες συνθήκες να γίνουν κατανητές; Πώς να ερμηνευθούν; Πώς να ονομαστούν; Και βέβαια πού να αποδοθούν;

Μπροστά σ' αυτά τα ερωτήματα, το βήμα του κοινωνικού επιστήμονα είναι συχνά έρημο, μια εντυπωσιακά ομοιογενής κοινωνική σιωπή το περιβάλλει, πραγματικά δυσανάλογη με το μέγεθος των φαινομένων. Ακόμη και οι άμεσα ενδιαφερόμενοι – πλην μιας μοναδικής, ίσως, σημαντικής αλλά και πολύ πρόσφατης εξαίρεσης (Jean Pierre Le Goff et Alain Caillé, 1996) – μοιάζουν ακόμη μουνδιασμένοι, εγκλωβισμένοι σε μια αδράνεια, απρόθυμοι να αμφισβητήσουν τη διαδικασία της φτωχοποίησής τους. Ταυτόχρονα, η κυρίαρχη άποψη, είτε δεδηλωμένη είτε υπονοούμενη, επιχειρηματολογεί υπέρ της ευθύνης και της ενοχής των ιδίων των κοινωνικά αποκλεισμένων, στους οποίους και αποδίδεται μια διακρίνουσα ιδιότητα-στίγμα. Η καταπολέμηση της φτώχειας κανενός ως τώρα δεν αποτέλεσε την προτεραιότητα... Όσοι ασχολούνται με το να ανακουφίζουν πότε-πότε τα νοσήρα της συμπτώματα, δεν παραλείπουν να συστήνουν προσαρμογή, υπομονή, κατανόηση και άλλα παρόμοια, ενώ απωθούν συστηματικά στη σφαίρα του ιδιωτικού τα αίτια των προβλημάτων που συνδέονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό (Parazelli, 1995). Κι ως προς το σκέλος της αποκατάστασης νέων ισορροπιών, παραμένει γεγονός, ότι οι όποιες επί του κοινωνικού αποκλεισμού συζητήσεις των «αποφασιστών» έχουν ως σταθερή αφετηρία τους τη σημερινή «οικονομική κρίση». Φαίνεται να είναι κοινό και αυταπόδεικτο μυστικό, ότι η κρίση θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη, σχεδόν θεόσταλη, αξίωμα. Από αυτή τη βάση ξεκινάει ο προβληματισμός για την αντιμετώπιση των αποτελεσμάτων της, στο βαθμό, βέβαια, που καθίστανται επικίνδυνα για την τάξη των πραγμάτων, στο βαθμό που φαίνεται να επαιτείται *κοινωνική ρωγή*. Πρόκειται για μια λογική που προτείνει την αντιμετώπιση του ποταμού στις εκβολές και όχι στις πηγές του. Με αυτή τη σκηνοθεσία, η κρίση μοιάζει να «συνέβη» από μόνη της, αυτόματα, ανεξέλεγκτα, κανένας δεν ξέρει ούτε το πώς, ούτε πολύ περισσότερο σε ποια από τα αίτια της θα έπρεπε να παρέμβει ώστε να μην παγιώνεται και αναπαράγεται. Στο σημείο αυτό, ο επιστημονικός διάλογος θα είχε ασφαλώς ένα ρόλο να παίξει, εάν, βέβαια, επέλεγε να ξεφύγει από την προτεινόμενη συμπτωματική αντιμετώπιση, η οποία είναι ταυτόσημη με τη λογική της *αποδοχής* και της *διαχείρισης* της κρίσης (Gregory, 1978· Harvey, 1996· Soja, 1985). Ο κοινωνικός αποκλεισμός, εκτός από το να είναι μια πραγματικότητα, είναι και μια ιδεολογία (Videlier, 1996), ενώ οι «ειδικοί», αφού κατά τη δεκαετία του '80 θεωρητικοποίησαν την «κοινωνική αποστρατεία» τους, μοιάζει σήμερα

να έχουν πειστεί για το μοιραίο του φιλελευθερισμού, την προτεραιότητα του νόμου της αγοράς, για την αναγκαιότητα κατεδάφισης του κοινωνικού κράτους και το αναπόφευκτο του συνόλου των κοινωνικών υποχωρήσεων.

Σήμερα ωστόσο, όταν ακούμε για τον *κοινωνικό αποκλεισμό* από αυτούς που τον εφηύραν, οφείλουμε οπωσδήποτε να εντοπίζουμε και να συνυπολογίζουμε και ένα επιπλέον δεδομένο, το οποίο δεν λέγεται βέβαια, υπονοείται όμως σαφώς και καθορίζει απόλυτα τις πολιτικές και τους άλλους χειρισμούς, ακόμη και την επιστημονική έρευνα, σε όλη τους την έκταση: πρόκειται για το γεγονός ότι για *κοινωνικό αποκλεισμό μιλάμε* – και αυτό ακριβώς συμβαίνει και τώρα – *από τη στιγμή εκείνη που το πρόβλημα αρχίζει να τίθεται όχι πλέον ή όχι μόνο για τις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, αλλά κυρίως για τις κοινωνικά ενσωματωμένες ομάδες*. Όταν, δηλαδή, οι κοινωνικά αποκλεισμένοι αρχίζουν να αποτελούν σοβαρή απειλή για την κοινωνία, είτε αυτή τη στιγμή, είτε στο προβλέψιμο άμεσο μέλλον, όταν δηλαδή οι *κοινωνικά αποκλεισμένοι αποτελούν εν δυνάμει απειλή για την κοινωνία*, όταν είναι *κοινωνικά επικίνδυνοι*. Η έννοια της απειλής, περιλαμβάνει οπωσδήποτε ένα ευρύ φάσμα εκδοχών, το οποίο θα μπορούσε, για παράδειγμα, να εκτείνεται από τα σοβαρά πλήγματα στην κατανάλωση και την καθόλου οικονομική λειτουργία της «κανονικής» κοινωνίας, ως τον κίνδυνο της κοινωνικής έκρηξης.

Στο πλαίσιο αυτής της λογικής που στοχεύει στην συμπτωματική αντιμετώπιση των κινδύνων που εγκυμονεί για την κοινωνία η παράταση και η ένταση του αποκλεισμού ενός σημαντικού μέρους της, πολλοί προσπαθούν να ορίσουν, να περιχαρακώσουν, να περιφράξουν τον «χώρο» του. Να αναζητήσουν δηλαδή, τον γεωμετρικό τόπο στον οποίο «ανήκει» το φαινόμενο, τον *τόπο του κοινωνικού αποκλεισμού*. Αυτή η προσπάθεια *εντοπισμού* του συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου, διευκολύνει και στεριώνει και την κατασκευή και ποικιλότροπη διαχείριση της αντίστοιχης «κοινωνικής ταυτότητας», ενός «ανήκειν»-στίγματος, τόσο από την πλευρά των κοινωνικά αποκλεισμένων, όσο και από εκείνες της περιβάλλουσας κοινωνίας, των αποφασιστών κ.λπ. και τούτο, τόσο στα διάφορα πραγματικά, όσο και στα αξιακά και συμβολικά επίπεδα (Shields, 1991· Lafazani, 1994). Έτσι, οι κοινωνικά αποκλεισμένοι γίνονται όλο και λιγότερο *δικοί μας*, όλο και περισσότερο *άλλοι*, κατοικούν *αλλού*, διασκεδάζουν *αλλού*, μοιάζουν *διαφορετικοί*, ντύνονται *αλλιώς*, μιλάνε *αλλιώς*, πάνε σε *άλλα* σχολεία και *άλλους* γιατρούς, έχουν, τέλος πάντων *άλλες* συνήθειες, μια *άλλη ζωή*. Αυτή η προσπάθεια της αντιστοίχισης του προβλήματος με έναν τόπο, θα μπορούσε ενδεχομένως να γίνει κατανοητή και ως κάποιου είδους τελετουργικό, σύμφωνα με το οποίο αν αντιστοιχίσουμε ένα κοινωνικό πρόβλημα με έναν συγκεκριμένο αλλά και πεπερασμένο, οριοθετημένο τόπο, αν το *εντοπίσουμε*, το περιφράξουμε, τότε μπορούμε να το κατα-

νοήσουμε, άρα και να το χειριστούμε και να το ελέγξουμε πιο εύκολα. Ο *εντοπισμός* έχει μια επιπλέον χρησιμότητα: διευκολύνει και διασφαλίζει τον διαχωρισμό μεταξύ του ποιοι εμπíπτουν και ποιοι δεν εμπíπτουν στην κατηγορία-στίγμα των κοινωνικά αποκλεισμένων, την ίδια ώρα που «υποδεικνύει» και το ποιοι ενδεχομένως βρίσκονται κοντά σε αυτόν. Απαντά, δηλαδή, στο ερώτημα περί του αν ζούμε κοντά ή μαζί με κοινωνικά αποκλεισμένους, και άρα και στο πόσο κοντά (τοπικά αλλά και χρονικά) βρισκόμαστε ή φαινόμαστε ότι βρισκόμαστε (πράγμα εξ ίσου σημαντικό) στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Εξ άλλου, στην ίδια αυτή λογική της διαχειριστικής ευκολίας και της παράκαμψης μιας επώδυνης ίσως ερωτηματοθεσίας

με κοινωνιολογικά κριτήρια, κινήθηκαν και οι όποιες προσπάθειες παρέμβασης έγιναν («προγράμματα φτώχειας» κυρίως, στην πλειοψηφία τους, έμπνευσης και χρηματοδότησης Βρυξελλών), αφού είχαν σαν στόχο τους περισσότερο τους κατοίκους περιοχών που περιλαμβάνονται μέσα σε κάποιο περίγραμμα, και λιγότερο κάποιες κοινωνικές ομάδες, οριζόμενες και περιγραφόμενες από τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά. Η λογική αυτή, διευκολύνεται όταν επιλέγει την ευθεία επίκληση του τόπου, και όταν τον συνδέει ευθέως με το συγκεκριμένο κοινωνικό χαρακτηριστικό-στατικό μιας ορισμένης κοινωνικής ταυτότητας. Η προτεινόμενη ενκύπτωση, δεν είναι, βέβαια, καθόλου καινούρια, αφού μπορούμε, αν θέλουμε, να εγγράψουμε σ' αυτήν και την ιστορική λογική των διαφόρων ειδών ασύλων, των γκέτο, των φυλακών, των sidatorium² της γαλλικής ακροδεξιάς, όπως και των κάθε είδους εγκλεισμών και εγκλειστών (Douglas Massey and Denton, 1993).

Πέρα, ωστόσο, από την εργαλειώδη και «εξορκιστική» ευκολία που η *τοπο-θέτηση* και ο *εντοπισμός* του κοινωνικού αποκλεισμού θα ήταν σε θέση να προσφέρουν, υπήρξε και ένα άλλο ζητούμενο το οποίο η λογική αυτή φαίνεται ότι σαφώς

εξυπηρετεί. Ο προβληματισμός περί του αν υπάρχουν συγκεκριμένες συνοικίες ή περιοχές όπου ο κοινωνικός αποκλεισμός καθιστά πιθανή την κοινωνική έκρηξη ή αν, αντίθετα, η φτώχεια θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως ένα διάχυτο κοινωνικό φαινόμενο, αποτέλεσε και αποτελεί, όλο και περισσότερο, καίριο μέρος του επίσημου προβληματισμού κάποιων χωρών εδώ και περισσότερο από εικοσιπέντε χρόνια (Gardin, 1994). Υπό το πρίσμα αυτό, έγιναν κατά καιρούς προσπάθειες να τραβηχτούν γραμμές και να υποδειχθούν-περιχαρακωθούν οι περιοχές ή οι συνοικίες «υψηλού κινδύνου», όπου δηλαδή η ανεργία της μακράς διάρκειας ξεπερνάει ένα ορισμένο ποσοστό, το εισόδημα είναι αρκετά εξατομικευμένο κ.λπ., οι περιοχές δηλαδή των κοινωνικά

αποκλεισμένων. Συχνά οι περιοχές των ομάδων αυτών, βρέθηκαν ή τέθηκαν εν συνεχεία εκτός αστικού ιστού, είτε στις παρυφές του, είτε σε στεγανές «κύστες» στο εσωτερικό του, συνδυάζοντας τον κοινωνικό με τον γεωγραφικό αποκλεισμό τους και εικονογραφώντας εύγλωττα την περιθωριοποίησή τους.

Το βέβαιο είναι, ότι οι κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες υφίστανται συχνά τα αποτελέσματα συγκεκριμένων χωρικών ρυθμίσεων και χειρισμών, οι οποίοι έχουν ως αποτέλεσμα τον παράλληλο γεωγραφικό αποκλεισμό τους και την μέσω αυτού διαιώνιση, αναπαραγωγή, την «εξασφάλιση», ίσως, της ακίνδυνης περιθωριοποίησής τους. Πολύ πέρα από τις πολιτικές της άμεσης διαχείρισης του χώρου (χρήσεις γης, τιμές, «αξιοποίηση», αστική αναβάθμιση και ανανέωση κ.λπ.) οι οποίες οδηγούν τους ανθρώπους αυτούς σε συνοικίες εκτός αστικού ιστού, ένα πολύ ευρύτερο φάσμα πολιτικών και θεσμικών δυνατοτήτων είναι σε θέση να εντείνει ή να αμβλύνει τα φαινόμενα. Είναι προφανές, ότι ο χώρος, όσο αποτελεί αντικείμενο διαφόρων ειδών κοινωνικού ανταγωνισμού, άλλο τόσο αποτελεί και ένα πρώτης τάξης εργαλείο άσκησης πολιτικής, εξουσίας και ελέγχου

(Gregory, 1989), αφού οι «αποφασίζοντες» διά των εγγείων και στεγαστικών πολιτικών όπως και διά των πολιτικών υποδομής, έχουν τη δυνατότητα όχι μόνο να διαχωρίσουν αλλά και να *περιορίσουν* τους κοινωνικά αποκλεισμένους στις εκτός πόλης συνοικίες. Οι ίδιες αυτές συνοικίες αποτελούν ταυτόχρονα και την αυτονόητη κοινωνική δεξαμενή-τόπο εγκλεισμού, στην οποία καταλήγουν όλοι εκείνοι της «ελαστικής απασχόλησης», οι οποίοι αναγκάζονται να αλλάζουν συνοικία και διαμέρισμα με το τέλος της κάθε σύμβασης απασχόλησης, υπογραμμίζοντας και ενισχύοντας τον αντίστοιχο χαρακτήρα τους. Με δεδομένο, παραδείγματος χάριν, ότι οι συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες είναι πλήρως εξαρτημένες από τα μαζικά μέσα μεταφοράς, η κινητικότητα και οι επαφές τους ρυθμίζονται αποκλειστικά από εκείνους οι οποίοι «διαχειρίζονται» την κατάσταση, και οι οποίοι μπορούν έτσι να ελέγχουν τις δυνατότητες συμβίωσής τους με τους υπόλοιπους, όπως και μια ενδεχόμενη κοινωνική τους επανένταξη. Βλέπουμε έτσι, τα «απλά» και «ουδέτερα» εργαλεία όπως οι κυκλοφοριακές ρυθμίσεις (από ποιες συνοικίες περνάει μια λεωφόρος ή μια σιδηροδρομική γραμμή, που γίνονται οι σταθμοί και τι ώρα κλείνουν) αλλά και η διαχείριση των μαζικών μέσων μεταφοράς (ώρες λειτουργίας, διαφοροποιήσεις μέσα στην εβδομάδα, κόστος χρήσης κ.λπ.) να παίζουν εκ των πραγμάτων τον κυρίαρχο ρόλο στην αίσθηση και την πραγματικότητα του κοινωνικού αποκλεισμού, στον στιγματισμό και την απομόνωση των κοινωνικά αποκλεισμένων και, τέλος, στην ανατροφοδότηση, την ένταση και την παγίωση του φαινομένου (Kassovitz, 1995). Μια ενδεχόμενη «ένδεια» των μέσων μαζικής μεταφοράς θέτει αναπόφευκτα έναν ολόκληρο πληθυσμό «υπό κατ' οίκον περιορισμό», και όσο ο γεωγραφικός αποκλεισμός πηγάνει χέρι-χέρι με τον κοινωνικό, το ζευγάρι αυτό γίνεται όλο και δυσκολότερα αναστρέψιμο. Στις πρόδρομες κοινωνίες, καθώς, μέσα από τη διαχείριση του χώρου εκ μέρους των ισχυρών κοινωνικών ομάδων, βαθαινουν και σκληραίνουν οι διαχωριστικές ρωγμές, το φαινόμενο τείνει, σε όλο και μεγαλύτερα ποσοστά, σε μια ουσιαστική και συμβολική του κορύφωση, αφού στις φυλακές καταλήγουν, όλο και συχνότερα, να αντιμετωπίζονται τα συνοδά προβλήματα του κοινωνικού αποκλεισμού (Jean, 1995).

Ωστόσο, παρ' όλο που ο κοινωνικός και ο γεωγραφικός αποκλεισμός είναι δύο ξεχωριστά πράγματα, που, όμως, πάρα πολύ συχνά πηγάνουν χέρι-χέρι, οφείλουμε να δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός, πως ένα κομμάτι των κοινωνικά αποκλεισμένων, και μάλιστα οι *εντονότερα* ή/και οι *οριστικά* κοινωνικά αποκλεισμένοι δεν βρίσκονται σε περιφραγμένες συνοικίες. Δεν έχουν τον τόπο τους. Δεν έχουν μόνιμη κατοικία. Είναι εκείνοι που, όλο και περισσότεροι, κοιμούνται στα παγκάκια και τους σταθμούς, είναι εκείνοι που, στα καθόλου αποκλεισμένα, στα πιο ανθηρά, ίσως, κέντρα των σύγχρονων μεγαλουπόλεων, μόλις νυχτώνει βγαίνουν από το

πουθενά, και σέρνοντας ένα χαρτοκιβώτιο διπλωμένο κι έναν πλαστικό σάκο, αναζητούν, στη βροχή και το κρύο, τη ρηχή υποχώρηση της εισόδου ενός πολυτελούς κτιρίου, όπου συντηρούν με τους αντίστοιχους γείτονες θα περάσουν τη νύχτα. Είναι εκείνοι, οι οποίοι έχοντας χάσει τα πάντα, καλούνται να καταθέσουν και τον ίδιο τον αυτοσεβασμό τους, κάθε φορά που οι δήμαρχοι και τα φιλανθρωπικά δίκτυα, στα μεγάλα κρύα τους σπίζουν δημόσια και σε κοινή θέα, ενώ στις μεγάλες γιορτές ή τις τουριστικές περιόδους τους παραχετεύουν εκτός των τειχών, κάπου να μην φαίνονται και να μην ενοχλούν...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η πρώτη μορφή αυτού του κειμένου, με τον ίδιο τίτλο, παρουσιάστηκε στην επιστημονική ημερίδα με θέμα «Μορφές αποκλεισμού και μη-χανισμοί παραγωγής τους», που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, τον Σεπτέμβριο του 1995 και οργανώθηκε από την Ομάδα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Κέντρου Έρευνας και Τεκμηρίωσης.
2. Στην Γαλλία του 1986 και υπό το κράτος των νέων εντυπώσεων για τη γενικευμένη απειλή από το AIDS, ο ηγέτης της γαλλικής αγροδεξιός είχε προτείνει καθολικό έλεγχο του πληθυσμού και περιορισμό των προσβεβλημένων, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η προστασία της κοινωνίας των υγιών.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Bassin Martin, «Friedrich Ratzel 1884-1904», in Freeman T.W. (ed.), *Geographers: Bibliographical Studies*, vol. 11, London, Mansell, 1987.
2. Claval Paul, *Géographie Humaine et Économique Contemporaine*, Paris, P.U.F., 1984.
3. Gardin Dominique, «Présentation du Comité pour les Défis de la Société Moderne», *Étude-Pilote OTAN-Compte rendu de la première réunion au Plan Urbain-Ministère de l'Équipement, du Logement et des Transports*, Paris, Juin 1994.
4. Giddens Anthony, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Oxford, 1984.
5. Giddens Antony, *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity, 1990.
6. Gregory Derek, *Ideology, Science and Human Geography*, London, Hutchinson, 1978.
7. Gregory Derek, «The Crisis of Modernity: Human Geography and Critical Social Theory», in R. Peet and N. Thrift(eds.), *New Models in Geography: The Political Economy Perspective*, London, Unwin Hyman, 1989.
8. Gregory Derek and Urry John, *Social Relations and Spatial Structures*, New York, St. Martin's Press, 1985.
9. Harvey David, *The Condition of Postmodernity*, Oxford, Basil Blackwell, 1990.
10. Harvey David, «Η παγκοσμιοποίηση σε Αμφισβήτηση», εισήγηση στο διεθνές συμπόσιο για τον μαρξισμό που έγινε στο Παρίσι τον Δεκέμβριο του 1995, μεταφρασμένο στην *ΕΠΟΧΗ*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1996.
11. Jacob Christian, *Géographie et Ethnographie en Grèce Ancienne*, Paris, Armand Colin, 1991.
12. Jean Jean-Paul, «La Prison, Machine à Gérer l'Exclusion», in *Le Monde Diplomatique*, Juillet 1995.
13. Labbens Jean, «Le Quart Monde des Cités d'Urgence», in Serge Paugam(éd.), *L'exclusion-L'État des Savoirs*, Paris, éditions la découverte/textes à l'appui, 1996.

14. Lafazani Dora E., «Appartenance Culturelle et Différenciation Sociale; Étude d'Intégration Nationale d'une Région de la Macédoine», in *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien*, Paris, Fondation Nationale des Sciences Politiques, vol. 17, 1994.
15. Lafazani Dora E., «La Grèce», in Jacques Donzelot et Marie-Christine Jaillot, *Les Zones Urbaines Défavorisées; Leur Diagnostic, les Politiques en Leur Direction et la Question de la Justice Sociale en Europe et en Amérique du Nord*, Vol. III- «Allemagne-Turquie-Grèce», Paris, Plan Urbain-C.D.S.M. (O.T.A.N.), 1996.
16. Le Goff Jean-Pierre et Caillé Alain, *Le Tournant de Décembre*, Paris, La Découverte, 1996.
17. Lopez Robert, «Hautes Murailles pour Villes de Riches; Un Nouveau Apartheid Social», in *Le Monde Diplomatique*, Mars 1996.
18. Massey Doreen, *Spatial Divisions of Labour; Social Structures and the Geography of Production*, London, MacMillan, 1985, 19952.
19. Massey Douglas and Denton Nancy, *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*, Harvard University Press, Cambridge, 1993.
20. Mingione Enzo, «New Aspects of Marginality in Europe», in C. Hadjimichalis and D. Sadler In, *On and Around the Margins of a new Europe*, 1992.

21. Parazelli Michel, «De la Pauvreté Traitée comme une Maladie», in *Le Monde Diplomatique*, Décembre 1995.
22. Paugam Serge, *La Disqualification Sociale*, Paris, P.U.F., 1991.
23. Ratzel Friedrich, *La Géographie Politique*, στα γερμανικά, 1897, γαλλική έκδοση 1987.
24. Shields R., *Places on the Margin; Alternative Geographies of Modernity*, London, Routledge, 1991.
25. Smith David M., *Geography and Social Justice*, Oxford, Basil Blackwell, 1994.
26. Soja Edward W., «The spatiality of Social Life: Towards a Transformative Retheorisation», in Derek Gregory and John Urry (eds.), *Social Relation of Space in Critical Social Theory*, London, Verso, 1989.
28. Unwin Tim, *The place of Geography*, Essex, Longman Scientific & Technical, 1992.
29. Videlier Philippe, «Des Intellectuels Sonnants et Trébuchants» in *Le Monde Diplomatique*, Janvier 1996.

Κινηματογραφική αναφορά: Kassovitz Mathieu, *La Haine*, 1995.